

Վարդան Մատթեոսեան

ՄԻԱՑԵԱԼ ՆԱՀԱՆԳՆԵՐԸ՝ ԿՈՍՏԱՆ ԶԱՐԵԱՆԻ ԱԿՆՈՑՈՎ

Կոստան Զարեան, Միացեալ Նահանգներ, բնագիրը հրատարակութեան պատրաստեց, յառաջարանը եւ ծանօթագրութիւնները գրեց՝ Եւրի Խաչատրեան, Երեւան, «Սարգիս Խաչենց» հրատարակչատուն, 2002, 502 էջ:

Վերջին վեց տարիներուն, Կոստան Զարեանի «վերածնունդ» մը տեղի կ'ունենայ Հայաստանի մէջ: Ուսումնասիրութիւններու ճամբով՝ առաջին քայլը հանդիսացաւ Արծրուն Աւագեանի 1998ին պաշտպանւած ու նոյն տարին տպուած տոբոքրական աւարտանադր (*Կոստան Զարեան. կեանքը եւ գործը*¹): Եւրի Խաչատրեանի ճիգերով, 1998էն սկսեալ յաջորդաբար լոյս տեսան Զարեանի յօդուածներու ժողովածուն (*Նաւատումար*), արուեստաբանական նիւթերու հատորը (*Դէպի Արարատ*), «Երկիրներ եւ աստուածներ»ու առաջին մասը (*Սպանիա*)² եւ այժմ՝ երկրորդ մասը (*Միացեալ Նահանգներ*): Բացի երկրորդէն, բոլորն ալ գիրքով չհրատարակուած նիւթեր էին: Իսկ Շահէ արք. Անէմեանի հովանաւորութեամբ, վերատպուեցաւ *Դիրք զիւցազներգութեանց* վիպերգերու ժողովածուն: Ե. Խաչատրեանի հրատարակած

¹ Տե՛ս մեր գրախօսականը՝ «Արծրուն Աւագեան՝ Կոստան Զարեան. կեանքը եւ գործը», *Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս*, հ. ԺԹ., 1999, էջ 421-444:

² Լոյս տեսած է նաեւ ուսերէն թարգմանութիւնը՝ Strany i bogoy: Ispania, Երեւան, 2003 (թարգմանութիւն՝ Իրինա Կարումեանի):

առաջին երեք հատորներուն մասին ընդարձակօրէն խօսած եմ այլ առիթով³: Տեղին է անդրադառնալ «Միացեալ Նահանգներ»ու հրատարակութեան, որով կը փակուի Զարեանի փորձագրական հայերէն տպագիր արձակին լոյս ընծայումը, եթէ բացառելու ըլլանք Բանի մը պարագայական էջեր: Կը մնայ, անշուշտ, *Հայրենիք* ամսագրի (եւ թերեւս այլոք, ցարդ անյայտ) էջերուն մէջ ցրուած գեղարուեստական փոքր արձակին («Կողին եւ մի մարդ», «Վենետիկեան նորավէպ», «Հայրենադարձ», եւ այլն) մէկտեղումը իբրեւ տպագրի գործ, չհաշուելով հնարաւոր անտիպներու գոյութիւնը:

«Սպանիա»ն եւ «Միացեալ Նահանգներ»ը, թէւ իրարմէ անկախ գործեր, ամբողջական միաւոր մը կը կազմեն: Լոյս տեսած են իրերայաջորդ կերպով *Հայրենիք* ամսագրին մէջ, 1935-1938ին, «Երկիրներ եւ աստուածներ» ընդհանուր վերատուրբեան տակ: Գրուած են հեղինակին կողմէ այդ երկու երկիրները կատարած այցելութիւններուն անմիջական տպաւորութեան տակ: Ինչպէս պատահած է «Քաղաքներ»ու (1930) եւ «Բանկօօպը եւ մամուրի ոսկորները»ի (1933) պարագային, «Միացեալ Նահանգներ»ու վերջին բաժինին վերջաւորութեան գրուած է «Հարունակելի» (Ապրիլ 1938), բայց շարունակութիւնը հրատարակուած չէ: Խաչատրեան անաւարտ մնացած ըլլալու հարցին չ'անդրադառնար «Միացեալ Նահանգներ»ու իր յառաջաբանին թէ ծանօթագրութիւններուն մէջ. աւելի'ն, ան կը գրէ, թէ «տպագրութիւնը սկսուել է 1936 թուականի Օգոստոսին (n° 10) եւ աւարտուել 1938 թուականի Ապրիլին (n° 6)»⁴:

Ան կը յայտնէ, թէ գոյութիւն ունի «Միացեալ Նահանգներ»ու ամբողջական օրինակ մը, հրատարակութեան պատրաստ 1960ական թրականներու խորհրդահայ տպագրութեան համար⁵, որ զգալիօրէն կը

³ Վարդան Մատթէոսեան, «Կոստան Զարեան՝ "Սպանիա", "Նաւատումար" եւ "Դէպի Արարատ"», *Հայկագեան Հայագիտական Հանդէս*, հ. ԻԱ., 2001, էջ 383-404:

⁴ Կոստան Զարեան, *Միացեալ Նահանգներ*, Երեւան, 2002, էջ 451 (ընդգծումը մերն է): Այսուհետեւ, այս գիրքին վերաբերեալ բոլոր յղումները պիտի կատարուին շարադրանքին մէջ:

⁵ 1967ի թղթակցութիւն մը կ'ազդարարէր, թէ «այժմ հերթի է դրուած նրա հանապարհորդային տպաւորութիւնների գիրքը ("Երկիրներ եւ աստուածներ"), որն արդիւնք է Իսպանիայում, Ամերիկայում, Իտալիայում, Հոլանդիայում ունեցած նրա բազմաթիւ հանդիպումների» (Աշոտ Սահրադեան, «Մեծարում են Կոստան Զարեանին, *Երեկոյեան Երեւան*, 10 Մարտ 1967, էջ 4): Կը թուի, թէ հրատարակութիւնը պիտի ընդգրկէր ո'չ միայն բուն «Երկիրներ եւ աստ-

տարբերի *Հայրենիք* ամսագրի բնագրէն եւ որ, խոհեմօրէն, նկատի չէ առած ներկայ հրատարակութեան՝ *Նաւը լերան վրայի* երեւանեան տպագրութեան հետ կապուած հարցերուն լոյսին տակ (էջ 452): Սակայն, կ'ենթադրենք, որ շարունակութիւն մը գոյութիւն չունի այդ վերամշակուած («մաքրաշրուած») բնագրին մէջ, որ ամէն պարագայի հարց պիտի բանար, թէ այդ ենթադրեալ շարունակութիւնը անտիպ մնացածն էր, կամ յատկապէս գրուած՝ խորհրդահայ ներքին սպառումի համար:

Թէ ինչու՞ Զարեան չէ շարունակած «Միացեալ Նահանգներ»ը, յայտնի չէ: Հրատարակութեան ընթացքին, դրամական փաշտօններ եղած են, բայց դադրեցնելու պատճառներուն մասին ո'չ մէկ ակնարկութիւն, նոյնիսկ Յունիս 1938ին Համաստեղին գրած վերջին նամակին մէջ⁶: Գրելիք կար տակաւին, քանի որ Զարեանի վերջին հանգրուանը այս գործին մէջ Լոս Անճելըսն է, որ բացայայտօրէն կիսատ է, իսկ բոլորովին չէ ակնարկուած Սան Ֆրանսիսկոյին, ուր նոյնիսկ հանդիպած է 27ամեայ Ուիլիըմ Սարոյեանին, ըստ վերջինիս վկայութեան⁷: Աւելի'ն. երրորդ մասի մը խոստումը կար «Միացեալ Նահանգներ»ու մէջ («Հայը եւ իր երկիրը ձակատագիր-Իդէաներ են, որոնք լիովին չեն գոյացած, - այդ մասին մանրամասն խօսք կը լինի այս աշխատութեան երրորդ մասում...») (էջ 121), ինչպէս եւ Ռուբէն Դարբինեանին հասցէագրուած ու ցարդ անտիպ ու անյայտ մնացած երեք նամակներէն երկրորդին մէջ, որմէ փառուած մը հրատարակած է Խաչատրեան (էջ 15): Այդ նամակին համաձայն, երրորդ մասը «հայ ոգու բնագանգական»ին նուիրուած պիտի ըլլար եւ, ըստ գրականագէտին կոսհուումին, ան չէ գրուած որպէս «երկիրներ ու աստուածներ»ու շարունակութիւն, այլ դարձած է վէպ՝ «Նաւը լերան վրայ»ն:

ւածներ»ը, այլեւ հոլանտական երկու եւ իտալական մէկ ուղեգրութիւնը, որոնք լոյս տեսած էին *Արագածի* եւ *Հայրենիք* ամսագրին մէջ (այժմ ընդգրկուած՝ «Նաւատումար»ի մէջ): Միւս կողմէ, Գեորգ Էմին կը յայտնէր, թէ «շուտով հայ ընթերցողի սեղանին կը դրուեն նաեւ նրա իսպանական ու ամերիկեան ուղեգրութիւնների գրքերը, որոնց վրայ նա աշխատում է գրողների Մաղկաձորի ստեղծագործական տանը» (Գեորգ Էմին, «Նրա կեանքի իմաստն ու խորհուրդը», *Զարթօնք*, 21 Փետրուար 1967, էջ 3 - արտատրպւած՝ *Գրական թերթ*էն):

⁶ Վարդան Մատթեոսեան, «Կոստան Զարեանի նամակները Համաստեղին», *Բանբեր Երեւանի համալսարանի*, 2, 1996, էջ 153:

⁷ Ուիլիըմ Սարոյեան, «Եւ հիմա Փարիզ ենք՝ նոր Վարդավառի մը», *Յառաջ* - 60, Փարիզ, 1986, էջ 68 (լոյս տեսած է *Յառաջի* 16-17 Յուլիս 1977ի թիւին մէջ):

Միացեալ Նահանգները

Այս վարկածը, մեր կարծիքով, ունի իր անպատեհութիւնները: Համաձայն ենք, ի հարկէ, որ «Նաւը լերան վրայ»-ի մէջ Հայաստանի գոյաբանական հետախուզում մը ամէնուրեք ներկայ է՝ վիպական դրուագներու ընդմէջէն: Բայց երրորդ մասը Հայաստանին նուիրուած ըլլալը ամրագրուած է ո՛չ մէկ փաստով: Ընդհակառակը, Զարեանն իսկ յայտարարած է, թէ երրորդ մասը նուիրուած պիտի ըլլար Յունաստանին: Նոյեմբեր 14, 1935ին Գորֆուէն գրած է Համաստեղին.–

«Իսկ Աթէնքը... Զեռֆա մի երկու օրաթերթեր ընկան եւ այդ միջակութիւնը այնպիսի գզլանք պատճառեց ինձ, որ որոշեցի ուտ չդնել այնտեղ: Մի օր պիտի ստիպուած լինեմ գնալու, թարմացնելու համար տպաւորութիւններս *Երկիրների երրորդ մասին համար, որ Յունաստանին է նւիրւած*, բայց առանց ոչ ոքի տեսնելու, ինչպէս այդ արի Ամերիկայում»⁸:

Յայտնի չէ մեզի, եթէ Աթէնք երթալու իր մտադրութիւնը կրցա՞ծ է իրագործել եւ թէ արդեօք հնարաւոր ձախողութիւնը պատճառ եղած է, որ իր սկզբնական ծրագիրը յարաբերական փոփոխութեան ենթարկէր: Քանի մը ամիս ետք, նոյն վայրէն գրած է դարձեալ Համաստեղին (3 Մայիս 1936), հետեւեալ պարունակութեամբ.

«Ուրախ եմ որ "Երկիրները" սիրած ես: Անցեալ օրը "Սպանիա"ն վերջացրի եւ *վաղը միւս օրը կսկսեմ "Միացեալ Նահանգները"*... Որով աւելի մօտ կլինեմ քեզ վերյիշելով մօտաւոր անցեալը: Եւ երբ այդ մասն էլ վերջացնեմ, ուզում եմ գրել *հելլէնական կղզու վրայի մտածումներս*, մի տեսակ համադրութիւն բոլոր մտածումներիս: Բարձր մտածումներ կեանքի առջեւ:

Իսկ վէպը առաջանում է դանդաղ կերպով»⁹:

Այս նամակէն դատելով, կարելի է հզրակացնել, որ Մայիս 1936ին Զարեան սկսած է գրել «Միացեալ Նահանգներ»ը, մինչ արդէն ընթացքի մէջ էր «վէպը», որ ուրիշ բան չի կրնար ըլլալ, քան «Նաւը լերան վրայ»ն¹⁰: Իսկ «այդ մասն էլ» վերջացնելէ ետք, կը ծրագրէր

⁸ Մատթէոսեան, «Կոստան Զարեանի նամակները», էջ 150 (ընդգծումը մերն է):

⁹ Նոյն, էջ 151-152 (ընդգծումները մերն են):

¹⁰ Կ'ենթադրենք, որ Մայիս 1935ին *Հայրենիք* օրաթերթին կատարած իր այն յայտարարութիւնը, թէ «Հայաստանի Դաշնակցական շրջանի կեանքէն առնուած նոր աշխատութիւն մը ունիմ» (Կոստան Զարեան, *Դէպի Արարատ*, Երեւան, 2001, էջ 331), կ'ակնարկէ «Նաւը լերան վրայ»ին:

գրել երրորդ մը յունական կղզիի՝ Գորֆուի մասին, որ արդէն տարբերակ մըն էր իր նախապէս բանաձեւած գաղափարին:

Արդեօք գրած է: Ոչինչ յայտնի է մեզի, թէեւ կայ անուղղակի վկայութիւն մը, գոր Զարեանի այդ տարիներուն բարեկամը՝ անգլիացի հուշակաւոր վիպասան Լօրընս Տըռէլ արձանագրած է իր *Պրոսպերոյի խուցը* ուղեգրութեան մէջ.

«Ահա մենք - կ'ըսէ կոմսը, իր նիւթէն ազատելու անկարող -, իւրաքանչիւրս հաւաքելով ու կարգաւորելով մեր հասարակաց գիտելիքները՝ իւրաքանչիւր խառնուածքի թելադրած ձեւին համաձայն: Բոլոր պարագաներուն, ամբողջական պատկերը պիտի չըլլայ, թէեւ ձեզի համար ամբողջական պատկերը պիտի ըլլայ: (...) Ինչ կը վերաբերի ձեզի, Զարեան, երբ գիրքով հաւաքուին, ձեր յօդուածները պիտի ներկայացնեն վայրենի եւ թաւալգլոր պատմումը կախարդական կղզիի մը որ հրապուրած է պատմական բոլոր յայտնի դէմքերը՝ ներունէն մինչեւ Նափոլէոն: Դուք պիտի անտեսէք այն փաստը, որ հաղորդակցութիւնները գէշ են եւ որ բոլոր Յոյները ստախօս են, ինչպէս եւ այն, որ ամառը մծեղները անտանելի են: Իսկական պատկեր պիտի չըլլայ, բայց ի՞նչ պատկեր պիտի ըլլայ: Նիւ Եորքի հայերու անձկալից հորդաներ հոս պիտի հաստատուին իրարու մէջքերելու համար ձեր բանաստեղծութիւնն ու արձակը, իսկ ես պիտի կարենամ երկու տրախմի գանձել նստելու համար ձեր հիմա գրուած աթոռին վրայ, որ վստահաբար ձեզմէ երկար պիտի ապրի»¹¹:

Վերջին հաշուով, Խաչատրեանի մէջքերած ու, ըստ այլ գիրքերու իր յառաջաբաններէն եկող ոչ-խրախուսելի սովորութեան, առանց թուականի կամ վայրի (կ'ենթադրենք՝ 1937ին գրուած) յիշուող նամակը կ'ըսէ, թէ «ամբողջովին նուիրուած պիտի լինի, եթէ կարելի է այդպէս ասել, հայ ոգու բնագանցականին»: Ասկա չի նշանակեր, թէ Հայաստանին նուիրուած պիտի ըլլայ որպէս ֆիզիքական վայր: «Նաւը լերան վրայ»ն արդէն կը գրուէր վէպի յղացով, հետեւաբար չէր կրնար «երրորդ մաս» նկատուիլ:

Հրատարակչական թէ ֆինանսական նկատումներէ մեկնած՝ երկու տառնձին գիրքերով լոյս տեսած «Սպանիա»ն եւ «Միացեալ Նահանգներ»ը պէտք է կարգաւ իրերայաջորդ կերպով: Գիտենք արդէն, որ սովորական ուղեգրութիւններ չեն, իսկ անոնց մէկտեղումը մէկ ընդհանուր խորագրի տակ պատահական չէ: «Զաւակներիս համար», այս-

¹¹Lawrence Durrell, *Prospero's Cell*, London, 1963, p. 107.

ինքն՝ հետագայ սերունդներուն նուիրուած այս գործը հիմնուած է «մշակոյթ»-«*ֆաղափակրթութիւն*» երկփեղկում/*բեւեռացում*ին վրայ: Զարեանի համար, Սպանիան «մշակոյթ»ի տիպար մըն է, իսկ Միացեալ Նահանգները՝ անոր հակառակարը («*ֆաղափակրթութիւն*»՝ կրօնական-գեղագիտական բովանդակութեան բացակայութեամբ), Օսվալտ Շփենկլըրի բանաձեւումին հետեւողութեամբ¹²: Բայց մինչ Շփենկլըրի համար ֆաղափակրթութիւնը մշակոյթի վախճանն է, ուստի՝ անկումը, Զարեան չ'ընդունիր այս եզրայանգումը վերջաւորութեան մասին եւ կը ձգտի, ֆաղափակրթութեան ընդմէջէն, վախճանական վիճակէն նոր սկիզբ մը գտնելու: Ու հաւանական է, որ «Երկիրներ եւ աստուածներ»ու երրորդ մասին մէջ, որ մեր կարծիքով ո՛չ պատահականօրէն նուիրուած պիտի ըլլար Յունաստանին (դասակա՛ն Յունաստանին՝ մայրը արեւմտեան մշակոյթին), բայց աչի առաջ ունենալով, անգամ մը եւս ու շատ աւելի լայն տարողութեամբ, Հայաստանը, Զարեան պիտի արծարծէր «ֆաղափակրթական» շրջանէն ետք «մշակութային» նոր շրջանի մը իր գաղափարականը: Կարելի է ենթադրել, որ «Բանկօօպը» անաւարտ ձգել է եւ իր հայ նոր մարդու տիպարին անդրադարձող անոր չորրորդ մասը չկարենալ գրել է ետք¹³, Զարեան որոշած էր այդ գաղափարին իրագործումը կատարել «Երկիրներ եւ աստուածներ»ու երրորդ մասին մէջ: Թէ ինչո՞ւ երկրորդ մասը անաւարտ, իսկ երրորդ մասը, բնականաբար, չգրուած կամ չիրատարակուած մնացած է, նոյնքան առեղծուածային է մինչեւ օրս:

Այս ուղեգրութեան հիմքը կազմող այցելութիւնը ե՞րբ տեղի ունեցած է: Ըստ Խաչատրեանի, «գրողը 1934ին մի կարն այցելութեամբ եղել էր Ամերիկայում: Մէկ տարի յետոյ, 1935 թուականին, նա նորից մեկնում է Ամերիկա: Այս անգամ մնում է երկար» (էջ 5): Զեմք գիտե՞ր, թէ գրականագէտը ինչպէ՞ս կը հիմնաւորէ երկու այցելութիւններու պարագան, սակայն մեր կարծիքով, Զարեան աւելի քան ամբողջ տարի մը անցուցած է Միացեալ Նահանգներ՝ 1934-1935ին, մէկ կեցութեամբ, ու այդ միջոցին կատարած է այն ճամբորդութիւնը, որ «Միացեալ Նահանգներ»ու նիւթը դարձած է: Առայժմ մեր ունեցած փաստերը հետեւեալներն են.-

¹² Այս մասին, տե՛ս Մարկ Նշանեան, «Կոստան Զարեան եւ Օսվալտ Շփենկլըր», *Կայք*, հ. 1, 1989, յատկապէս էջ 76-82:

¹³ «Մտքի յաւերժական ճամբորդը», Արմէն Զարեանի հարցազրոյցը Նուրի Խաչատրեանի հետ, *Գրական թերթ*, 8 Փետրուար 1991, էջ 2:

ա) Մայիս 1935ին Պոստընի մէջ *Հայրենիք* օրաթերթին տուած հարցազրոյցին, Զարեան յայտնած է. «Սպանիայէն յետոյ անցայ Իտալիա, իսկ այնտեղէն՝ Ամերիկա, ուր գլխաւորաբար ապրեցայ Սան Ֆրանչիսկո քաղաքին մէջ: Այստեղ, սեղմ շրջանակներու մէջ, ունեցայ զրոյցներ գրական հարցերու մասին, ունէի նաեւ խումբ մը, որուն հետ առանձին կը զրաղէի»¹⁴:

բ) Ըստ Արմէն Զարեանի, իր հայրը Միլանո էր, երբ *Հայրենիք* խմբագիր Ռուբէն Դարբինեանէն նամակ մը ստացած է, ուր ըսուած է, թէ *Հայրենիք* ամսագիրը պիտի դադրեցներ «Բան կօօպը»ի հրա տարակուսիւնը¹⁵: Անուարտ վէպին վերջին մասը լոյս տեսած է Դեկտեմբեր 1933ին:

գ) Մարտ 1934ին, Զարեան Նիւ Եորքէն բաւական ուշացումով կը պատասխանէ Համաստեղին, գանգատելով, թէ *Հայրենիք* կ'ուզէ 42 տոլարով փակել վէպին առիթով ունեցած պատուագիններու մեծ պարտքը¹⁶:

դ) Յուլիս 1935ին, Զարեան Պոստընէն Համաստեղին կը գրէ, թէ Գորֆու կը մեկնի¹⁷:

Վերանայելով մեր սկզբնական ենթադրութիւնը, թէ Զարեան Յուլիս-Օգոստոս 1934ին Սպանիա այցելած էր¹⁸, վերջերս յանգեցանք այն մտքին, որ այդ այցելութիւնը տեղի ունեցած է 1933ի ամրան շուրջ¹⁹: Իր 1991ի հարցազրոյցին մէջ, Արմէն Զարեան յայտնած էր, թէ *Հայրենիք*էն լուրը առնելէ ետք, հայրը մեկնած է Իտալիայէն ու այցելած է Սպանիա²⁰: Ի հարկէ, քանի մը ամսուան նիւթ կրնար նախօրօք ուղարկած ըլլալ, հետեւաբար պայման չէ, որ Դեկտեմբեր 1933ի նախօրեակին ստացած ըլլայ դադրեցումի լուրը: Եթէ ճիշդ է մեր եզրայանգումը, այնուհետեւ գրագետը վերադարձած է Իտալիա ու անկէ

¹⁴ Զարեան, *Դէպի Արարատ*, էջ 329:

¹⁵ «Մտքի յանքժական...», էջ 2:

¹⁶ Մատթեոսեան, «Կոստան Զարեանի նամակները», էջ 149:

¹⁷ Վարդան Մատթեոսեան, «Կոստան Զարեանի նորայայտ նամակները Համաստեղին», *Բա-գին*, 3, 2001, էջ 107:

¹⁸ Վարդան Մատթեոսեան, *Կոստան Զարեանի շուրջ*, Անթիլիաս, 1998, էջ 337:

¹⁹ Վարդան Մատթեոսեան, «Կոստան Զարեանի "Սպանիա"ն», *Հորիզոն - Դրական Ցաւելուած*, Սեպտեմբեր 2003, էջ 5:

²⁰ «Մտքի յանքժական...», էջ 2:

մեկնած՝ Միացեալ Նահանգներ, ինչպէս Հայրենիքին յայտարարած է, ուրկէ չ'երեւիր, թէ Ամերիկայէն մեկնած ու ապա կրկին վերադարձած ըլլայ:

Տասնամեակ մը առաջ, «Միացեալ Նահանգներ»-ու մասին կատարած անցողակի բնութագրումով մը, զայն նկատած էինք, ի բաղդատութիւն «Սպանիա»-յի, նուազ հետաքրքրական եւ աւելի ուրուագծային գործ մը²¹: Նկատի ունէինք այն փաստը, որ այս էջերուն մէջ փորձուած ԱՄՆ-ի բննախօսութիւնը նմանօրինակ գիծերով (նիւթապաշտութիւն/հոգեպաշտութիւն հակադրութիւն) կարելի էր կարդալ Զարեանէն առաջ ու ետք արտայայտուած օտար ու հայ ուղեգիրներու տպաւորութիւններուն մէջ: Սակայն, առանց բոլորովին հրաժարելու մեր սկզբնական տպաւորութենէն, անհրաժեշտ է զայն վերատեսութեան ենթարկել, քանի որ Զարեանի մօտ համակարգային մտածողութիւն մը կայ, որ շատ նիւղաւորուած կերպով կը զարգանայ եւ որ, սակայն, հարկ եղած ուշադրութեան չէ արժանացած:

Պետք է ընդգծել, որ ամերիկեան բննախօսութիւնը, որքան որ երբեմն-երբեմն յիշեալ հակադրութեան ծիրին մէջ ընթանայ, լուրջ ու ինքնուրոյն մօտեցումով ուսումնասիրուած ու կատարուած աշխատանք մըն է եւ դարձեալ հոս, ինչպէս «Սպանիա»-յի առիթով, հաստատուել է հետո՛ւ է Յակոբ Օշականի այն տեսակէտը, թէ «իր "երկիրներ եւ աստուածներ" տպաւորապաշտ գործը չի պատկանիր ո'չ մէկ երկրի եւ չի վայելեր պաշտպանութիւնը ո'չ մէկ Աստուծոյ: Իր *Սպանիան* փոխանակելի ապրանք մըն է, ու իր *Ամերիկան* ինքնահնար, ծախու ուրիշ ապրանք մը»²²: Օշական Միացեալ Նահանգներ ոտք չէր դրած, հետեւաբար իր դատումին աղբիւրը («ինքնահնար») պէտք է փնտռել ենթակայական ազդակներու մէջ: Իսկ Զարեանի դիտարկութիւններուն իրաւացիութիւնը, նոյնիսկ եթէ մասնակի ըլլայ, փորձարկելու միակ եղանակը, ըստ էութեան, ապրիլն է այն երկրին մէջ, որուն մասին ինք գրած է: Ասիկա չի նշանակեր, թէ 2004ին աշխարհը կարելի է մեկնաբանել շփեցման-զարեանական պրիսմակին ընդմէջէն, բայց հետաքրքրական է նշել, որ այդ դիտողութիւններէն շատերը, 70 տարի ետք, ո'չ միայն պահած են իրենց սկզբնական ուժը, այլեւ նոյնիսկ

²¹ Vartan Matiossian, "A Traveller and His Many Roads", *Ararat*, Spring 1994, p. 31.

²² Յակոբ Օշական, *Համապատկեր արեւմտահայ գրականութեան*, հ. Ժ., Անթիլիաս, 1982, էջ 415. հմմտ. նոյն, *Հայ գրականութիւն*, Երուսաղէմ, 1957, էջ 635:

մարգարեացումներու կը նմանին: 1930ական թուականներուն Հայաստանը ստալինեան ամենադաժան տարիներուն, աշխարհէն արդէն մեկուսացումի ձեռնարկած Խորհրդային Միութեան սահմաններուն մէջ համայնավար գաղափարախօսութեան ներծծումով զբաղած էր: Այս պայմաններուն տակ, կրնայ յարակարծական թուիլ Զարեանի այն նկատողութիւնը, թէ ԱՄՆը այն երկիրն է, «որին ուզենեմ-չուզենեմ, ենթարկուած ենք եւ որի իդէալները, սրուած դանակի նման նեղում, կտոր-կտոր են անում մեր ամբողջ պատմութիւնը: Մեր՝ հայերիս պատմութիւնը, ինչպէս ուրիշների պատմութիւնը: Եւ ոչ թէ այն հայերի, որ ապրում են այստեղ. այն հայերի, որոնք մեր հայրենիքը, իր ամբողջ ծանրութիւնով գցել են խառնաշփոթ մի պատմական Նիսիսի գարան» (Խմւմ. էջ 9): Այդ նոյն դիտողութիւնը, մերօրեայ աչքով կարդացուած, բնաւ զարմանալի չէ՝ աշխարհայնացումի (իմա՝ ամերիկացումի) ներկայ հոլովոյթին եւ Հայաստանի մէջ տեղի ունեցող զարգացումներուն լոյսին տակ: Բայց 70 տարի առաջ, զայն պէտք էր կապել «Անցորդը եւ իր նամբան»ի մէջ կատարուած այն նկատողութեան հետ, թէ «այս օրուան համայնավարութիւնը ուրիշ նպատակ չունի, եթէ ոչ լայնօրէն ճանապարհ բանալ արեւմտեան դրամատիքական փառապաշտութեան...»²³: Միացեալ Նահանգները ուսումնասիրել կը նշանակէ նաեւ Խորհրդային Միութիւնը, հետեւաբար՝ Խորհրդային Հայաստանը ուսումնասիրել: Ու յայտնաբերել հանգիստութիւններու եւ նմանութիւններու ուշագրաւ բազմութիւն մը: Թափուն թէ անթափոյց, այս միտումը ներկայ է «Միացեալ Նահանգներ»ու ամբողջ երկայնքին:

Ինչպէս «Սպանիա»յի պարագային, նաեւ «Միացեալ Նահանգներ»ը կարդալու ժամանակ ընթերցողի մտքին մէջ կը ծնի հարցումը. «Ի՞նչ ընկալում ունեցած է այս գործը»: Ոչ այնքան գրական արձագանգներու պարագային (Օշականի լատինական նախադասութենէն զատ, ուրիշ բան յայտնի չէ մեզի), որքան պարզ ընթերցողէն: Զմոռնանք, որ գործը այս անգամ Սպանիոյ պէս քիչ մը տարաշխարհիկ երկրի մը մասին չէր, այլ հայաշատ Միացեալ Նահանգներու մասին: Լոյս կը տեսնէր ամերիկահայ հանդէսի մը մէջ, որքան որ կը խօսէր վայրերու մասին (բացառելով Նիւ Եորքը եւ Լոս Անճելըսը, կամ անցողակիօրէն նկարագրուած Շիֆակոն), որոնք հեռու էին հայաշատ ըլլալէ: Ամերիկահայ ընթերցողին համար, ի՞նչ տեսակ հակադրեցութիւն կը ծնէր «Երկիրներ եւ աստուածներ»ու երկրորդ մասը: Մարսելի՞ էր ԱՄՆի

²³ Կոստան Զարեան, *Երկեր*, Անթիլիաս, 1975, էջ 242:

Եւ Խորհրդային Միութեան զուգահեռը, երկրի մը հայ բնակիչին (մանաւանդ՝ դաշնակցական, ի բնէ հակախորհրդային), որուն մտքին մէջ արդէն դրոշմուած էր (ու մինչեւ այսօր կը դրոշմուի) "this a free country" խօսքը՝ ամերիկեան անհատապաշտութեան նշանաբանը: Իսկ ոչ-ամերիկարեակի պարագայի՞ն: «Ամերիկանութեան» (Զարեանի նորաբանութիւնը՝ americanism թարգմանելու համար) շեշտ, հատու եւ հեզնախառն ֆենախօսութիւնը որքանո՞վ իրաւացի պիտի թուէր 1924ին իր սահմանները զանգուածային զաղթականութեան առջեւ ամբօրէն փակած Միացեալ Նահանգներէն դուրս ապրող եւ զայն փրկողակ նկատող զանգուածներուն:

Շատ դիւրին է ֆենախօսութիւն եւ ֆենադատութիւն իրարու հետ շփոթել եւ, հոսանքէն տարուելով, Զարեանի մտածումները մեկնաբանել երրորդ Աշխարհեան, ազգայնական կամ հակամերիկեան ֆաղափական որեւէ նմանօրինակ դիրքէ: Մեր կարծիքով, Խաչատրեան իր յառաջաբանին մէջ ակամայ այս մտայնութեան տուրք կու տայ, երբ կը գրէ, թէ գրագէտին այցելութեան ժամանակ, «Ամերիկան արդէն ծնել էր աշխարհի մեծագոյն չարիքներից մէկը՝ ամերիկանիզմը» (էջ 7): Ոեւէ ընթերցող ինքզինքին հարց պիտի տար, թէ ո՞ւր պէտք է զետեղել նացիականութիւնը, ֆաշականութիւնը, ստալինականութիւնը, եւ այլք: Հաւասար՝ ամերիկանիզմին:

Այս պարագային, միեւնոյն սխալը կը գործուի, ինչպէս եղած է պարագան, երբ Խորհրդային իրաւակարգի գրագէտին ֆենախօսութիւնը ֆաղափական մեկնակէտով շահարկուած է: Փիլիսոփայական ենթահողին վրայ է միայն, որ Զարեանի մտածումի համակարգը կրնայ գոհացուցիչ վերլուծումի մը ենթարկուիլ²⁴:

Աւելորդ չէ անգամ մը եւս կրկնել, որ Զարեանի արձակը վերահրատարակելու որեւէ փորձ բազմաթիւ դժուարութիւններու կը բախի: Զեռագիրներու բացակայութիւնը, տպագիր շարադրանքներու անվստահելիութիւնը, հեղինակին լեզուական տատանումները եւ իւրաքանչեւ շեղումները, ամէն ինչ կը համատեղուի՝ հրատարակիչին բնականօրէն դժուար գործը աւելի՝ եւս դժուարացնելու համար: «Միացեալ Նահանգներ»ու խմբագիրը, ինչպէս նախորդ հատորներուն պա-

²⁴ «Երկիրներ եւ աստուածներ»ու փիլիսոփայական վերլուծումի մեզի ծանօթ միակ փորձին համար, տե՛ս Մարկ Նշանեան, «Եղեռնի լուսինը Կոստան Զարեանի արձակին մէջ», *Բազմապէս*, 1-4, 1995, էջ 355-365:

րագային, հոս եւս ստիպուած եղած է աշխատելու, էապէս, տպագիր-
ներու օգտագործումով, թէեւ երկու մեծ հատուածներու, փաստօրէն՝
գիրքի երկրորդ կէսին մեքենագիր կրկնօրինակներու գոյութիւնը որոշ
դիւրութիւն մը ընծայած է իրեն:

Զարեանի ամէն ընթերցող գիտէ, որ իր հայերէնը արեւելահայերէն ու
արեւմտահայերէն մէկտեղող, երկուքէն շեղող միտումներ մատնող,
տառադարձութեան, կէտադրութեան ու բառապաշարի բազմաթիւ ան-
կանոնութիւններ ցոյց տուող լեզու մըն է: Հետեւաբար, ամէն հրա-
տարակիչ անթիւ որոշումներու առջեւ կը գտնուի: Լուծումներու նըշ-
դութիւնը պիտի սատարէ բնագրի կարելի կատարելագործումին:

Բնականօրէն, բնագրագիտական աշխատանքը ծանօթագրութիւններուն
մէջ ցոլացած չէ, բայց առաջին տպագրութեան հետ մեր բաղդատու-
թիւնը ցոյց կու տայ, որ Խաչատրեան ընդհանրապէս խղնամիտ աշ-
խատանք մը կատարած է, ջանք թափելով ակներեւ սխալներ սրբագրե-
լու, տառադարձական ու կէտադրական միաձեւութիւն մը նուանելու,
Զարեանի գրելածերը յարգելու: Օրինակ.՝ «Ու Հալիվուդային շար-
ժանկարը այդ մտայնութեան եւ այդ հոգեբանութեան դիւցազներգու-
թիւնն է: / Իր տեսակի մէջ *անհաւասարելի* եւ հանճարեղ» (էջ 404),
ուր ամսագրի «անհաւատալի» բառը, ըստ իմաստի, գերսրբագրութիւն
մըն է:

Նոյնը կը թուի ըլլալ էջ 398ի հետեւեալ մասը.՝ «Ասում են՝ չորու-
թիւնը, որով հետեւ դարաւոր մաքրակրօնութիւնը դատարկել է, եւ
մղել, *ատրոֆիայի ենթարկել* մարդկանց այն առողջ եւ տարրական
բնագղները (...): *Հայրենիքի* մէջ տպուած է «գրեթէ սպաննել», որ
համագործել մըն է, թերեւս՝ ընթերցողին աւելի յստակ բացատրու-
թիւն մը տալու նպատակով, եթէ անշուշտ հեղինակային վերջին
վայրկեանի փոփոխութիւն մը չէ:

Ի դէպ, ընդունելով հանդերձ, որ ամսագրային հրատարակութիւնը իր
խնամքով ու նշգրտութեամբ չի փայլիր²⁵, համաձայն չենք գրականա-

²⁵ Նկատելի են նաեւ մեծ ծաւալ չունեցող երեք յապաւումներ (երկուքը՝ գա-
ղափարական պատճառներով), զորս Խաչատրեան վերականգնած է, հետեւե-
լով մեքենագիր բնագրի կրկնօրինակին: Վերջինս նաեւ ունի երկու էջեր,
որոնց բովանդակութիւնը զգալիօրէն կը տարբերի *Հայրենիքի* տպագրածէն
(էջ 482): Բացառուած չէ, որ ուրիշ յապաւումներ ալ եղած ըլլան գիրքի
առաջին կէսին մէջ, որոնք թերեւս կարելի ըլլայ մասամբ վերականգնել, ներ-
կայիս, զգուշութեամբ դիմելով խորհրդահայ հրատարակութեան համար պա-
տրաստուած բնագրին:

գէտի հակումին՝ ամսագրի խմբագրութեան կատարած բոլոր փոփոխութիւններուն ժխտականօրէն վերաբերելու: Վերջին հաշուով, իր իսկ խոստովանութեամբ, Զարեան ուղղագրական եւ լեզուական հարցերու մէջ հեռու էր անսխալ ըլլալէ, հետեւաբար այդ փոփոխութիւններէն ոմանք նոյնպէս դրական դեր մը ունեցած ըլլալու են: Օրինակ, էջ 392ի «յետպատեալմը» փոխարինած է ամսագրային «յետպատեալմեան շրջանը», որ սակայն ընդունուած ժամանակակից ձեւն է, հաւանաբար՝ *Հայրենիք*ի սրբագրութիւնը:

Էջ 411ի «Ամէն ինչ խառնութեան»ը *Հայրենիք*ի մէջ տպուած է «ամէն ինչ խառն ի խառն»: Եւ որքան որ ասիկա վերագրեմք հեղինակային բառաշինութեան իրաւունքին, տրուած ըլլալով, որ էջ 414ին մէջ թէ՛ ամսագիրը եւ թէ գիրքը կը գրեն «Նետուած դէս ու դէն, կեղտոտ, խառն ի խառն ուրիշ անորոշ բաների հետ», տրամաբանական է երկու տեղերը միաձեւութեան ենթարկել ըստ հայերէնի ընդունուած կերպին՝ «խառն ի խառն»:

Գերխմբագրութեան օրինակ մը կը գտնենք 31րդ գլուխին առաջին նախադասութեան մէջ. «Նոր եկած օտարականը արժանի է դառնում ուշադրութեան, եթէ որեւէ ձեւով *հանդիսանում է* իրրեւ թամաշա» (էջ 423): *Հայրենիք*ի մէջ տպուած է «*ներկայանում է* իրրեւ թամաշա», ուր հաւանաբար ամսագիրը սրբագրած է Զարեանի լեզուական սխալը («հանդիսանալ» ներգործական բայ է եւ յարադրութիւն չ'ընդունիր, թէ՛ արեւմտահայերէնի եւ թէ արեւելահայերէնի մէջ):

Ուրիշ օրինակ մը նոյն էջին վրայ. «Մէկը, որ չնայի ուրիշներին. լի՛նի եգալի, տպաւորիչ, *անհատատալի*» (էջ 423): *Հայրենիք*ի մէջ «անհատատալի» բառը չակերտով տպուած է, ինչ որ ըստ ամենայնի հեղինակային լուծումի մը կը նմանի (ամերիկացիին շատ գործածական "Unbelievable!" արտայայտութեան ծաղրանմանութիւնը):

Կան, անշուշտ, անորոշ պարագաներ: Այսպէս, օրինակ, առնենք հետեւեալ հատուածը. «(...) [Մ] եր ընդունած կրօնա-գաղափարական կեցւածքը, նակատագրական կերպով, մեզ տանում է նոյն այն ուղիներով, որով ընթացել են այդ *գաղափարախօսութիւնը* ստեղծողները» (էջ 216-217): Ընդգծուած բառը *Հայրենիք*ի մէջ գրուած է «գաղափարականութիւնը», որ թերեւս ideology բառին զարեանական հայացումն է: Քանի որ 14րդ գլուխին համար ամսագրէն բացի ուրիշ բնագիր չկայ, պէտք է ենթադրել, որ ասիկա Խաչատրեանի խմբագրական միջամտութիւն մըն է, որ թէեւ իմաստափոխութիւն մը չէ, սակայն հեղինակային ձեւը կը փոխէ: Այսուհանդերձ, բացառուած չէ, որ

Հայրենիքի գրաշարական վրիպակի հետեւանձով, բուն բառը գաղափարաբանութիւնը եղած ըլլայ:

Ուրիշ օրինակ մը, նոյն գլուխէն. «Ճոզէ՛ք Սմիթի գլխին ամէն տեսակ մեղադրանքներ տեղացին: Մեղանչել էր երկրի օրէնքներին դէմ: Բանտարկեցին: Սմիթը կարողացաւ ապացուցել իր անմեղութիւնը: Քիչ չանցած՝ նոր մեղադրանքներ եւ նոր բանտարկութիւն: Այդպէս երեսունինը անգամ» (էջ 219): Պարզ է, որ «քիչ չանցած» (=«քիչ ժամանակ չանցած») կը հակասէ պարբերութեան ոգիին, որ է ցոյց տալ մորմոնական հիմնադրին դէմ շղթայագերծուած անդադրում պայքարը, եւ հետեւաբար, պէտք է կարդալ *Քիչ անցած*, ինչպէս տրււած է Հայրենիքի մէջ:

Ընդհանրապէս, բոլոր այն պարագաներուն, ուր Խաչատրեան գերադասած է հետեւիլ Զարեանի մեքենագիր օրինակի պատճէնին, փափաքելի պիտի ըլլար իր բառական տարբերակներուն հիմքը իմանալ, նոյնիսկ եթէ ծանօթագրական բաժինը աւելի եւս ծաւալէր:

Էջ 393ին մէջ կը կարդանք. «Աւանդական կեանքը դեռ շարունակում է գոյութիւն ունենալ. հիմաւորց սովորութիւնների ազդեցութիւնը դեռ մեծ է (...)», մինչ ամսագրին մէջ տպուած է «տիրական»: Հոս տրամաբանական է ենթադրել, որ Զարեան բառը փոխած ըլլայ մեքենագիր այժմ անյայտ առաջին օրինակին վրայ:

Կան անփոփոխ մնացած վրիպումներ. «Եւ մարմինը մնացել է ձրգւած, չորացած, անջերմ, գրեթէ կոյս, Կոյս՝ ամերիկեան կնոջ դրաման» (էջ 398): Երկու «կոյս»երուն միջեւ վերջակէտի գործածութիւնը անհրաժեշտ է:

Տարբեր օրինակ մը, այս անգամ՝ աշխարհագրական անունի. «Բախա Կալիֆորնիան, Մեքսիկային, Ագուա Կալիֆնտէն եւ, օ՛ միամտութիւն, ինքը՝ Լա Բոմբան...» (էջ 443): Ընդգծուած ձեւերը նոյնութեամբ կան Հայրենիքի մէջ: Զարեան սպաներէն գիտէր եւ, անկասկած, տեղանունը կարդացած էր, որ է՝ Aguascalientes («Ագուասկալիենտէս», արեւելահայերէն տառադարձութեամբ): Անշուշտ, Baja California՝ Մեքսիկոյի սպաներէնի արեւելահայերէն տառադարձութեամբ, պէտք է գրուի «Բահա Կալիֆորնիա» («Բայա» անգլերէն հնչիւնն է):

Ինչպէս Զարեանի բոլոր գիրքերը, այս մէկն ալ կը կարօտէր լայն ծանօթագրութիւններու, առնուազն բազմալեզու եւ բազմամշակոյթ անոր բովանդակութիւնը աւելի մատչելի դարձնելու համար մերօրեայ ընթերցողին: Խաչատրեան 40 էջնոց ֆրանսալան գործ մը ըրած է այդ

ուղղութեամբ, ընդհանրապէս նշգրիտ: Այսուամենայնիւ, հոս ալ քանի մը նկատողութիւններ ունինք, գլխաւորաբար՝ թարգմանական բնոյթի:

Այսպէս, «Պիզ, մի հայ բոլ» արտայայտութիւնը անգլերէնով Please, me high bowl չի կրնար ըլլալ (էջ 457) ("me" անձնական դերանունն է եւ ոչ թէ քանակական ածական): Որքան որ ամերիկացիի մը բերանը դըրլած ըլլայ, պարզ է, որ հոս խառնուած են հայերէնն ու անգլերէնը՝ "Please, մի high bowl":

«Պեգօ»ն, մեքսիկացիի մը բերնին, կապ չունի սպանական peseta-ին հետ (էջ 457), այլ մեքսիկական peso-ին հետ, որ այդ երկրի դրամական միաւորն է:

Սպաներէն "¿cómo no, señor?"-ը հայերէնի չի թարգմանուիր «այդպէս չէ, պարոն» (էջ 458), այլ՝ «ինչո՞ւ չէ, պարոն»:

Անգլերէն "I am lost in admiration"-ը պիտի թարգմանուէր «խորապէս հիացած եմ», ոչ թէ «ես ամենավերջին հիացողն եմ» (էջ 471), "county"՝ «գաւառակ» («աւան», էջ 477), "cooperative"՝ «համագործակցական» («համատեղ», էջ 479), "Utah Light Power Co."՝ «Յուրաքանչիւր լոյսի եւ ուժանիւթի ընկ.» («Յուրաքանչիւր լոյսի հզօրութեան ընկ.», էջ 479), "State Bank of Utah"՝ «Յուրաքանչիւր նահանգային դրամատուն» («Յուրաքանչիւր պետական բանկ», էջ 479), "well, boy"՝ «լաւ, տղայ» («լաւ, սպասեալ», էջ 481), "I couldn't get you but it sounds beautiful"՝ «ես չկարողացայ ձեզ հասկնալ, բայց գեղեցիկ կը հնչէ» («ես չկարողացայ ձեզ գտնել, բայց դա գեղեցիկ է հնչում», էջ 485), "call of the wild"՝ «անտառին կանչը» («նախնինքնի կանչը», էջ 495), "and what my land of birth I do not know"՝ «եւ ո՞րն է իմ ծննդավայրս, չեմ գիտեր» («եւ ո՞րն է իմ ծննդավայրը, ուր որ գնում եմ, չգիտեմ», էջ 496), եւայլն:

Իտալերէն "piacere tanto" կը նշանակէ «մեծ հաճոյք» եւ ոչ թէ «մեծ բաւականութիւն» (էջ 484), իսկ "sapristi"՝ «վայ, խայտառակ», ոչ թէ «հասկանո՞ւմ էք» (էջ 484): «Արշին Մալ Ալան»ին նուիրուած ծանօթագրութեան մէջ, Խաչատրեան կը յայտնէ, որ Զարեան պէտք է դիտած ըլլայ 1917ի շարժանկարը, քանի որ յաջորդ նկարահանումը կատարուած է 1945ին (էջ 494): Այս երաժշտական յայտնի կատակերգութիւնը ստաշին անգամ Միացեալ Նահանգներու մէջ նկարահանուած է 1937ին, իսկ 1945ի տարբերակ յայտնի չէ²⁶: Մեր կարծիքով՝ հաւանա-

²⁶ Արծուի Բախչինեան, Հայերը համաշխարհային կինոյում, Երեւան, 2003, էջ 107:

կան է, որ Զարեան, որ 1937ին եւրոպա էր, տեսած չըլլար շարժանկարը երբ կ'ակնարկէր անոր:

Դժբախտաբար, էջ 405ի աստղանիշին պատկանող Զարեանի յղումը կորսուած է, ըստ երեւոյթին՝ էջադրական սխալով: Կարելոր ծանօթագրութիւն մըն է, քանի որ կ'անդրադառնայ Զարեանի իտալերէն արտադրութեան մէկ բաժինին.- «Տե՛ս Հոռմի Appolo [Apollo] ամսագրի 1918-ի [եւ] 19-ի թիւերը» (*Հայրենիք*, Յունուար 1938, էջ 68): Այս յօդուածները նուիրուած են շարժապատկերին եւ ցարդ կը մնան գտանելի:

Մեր նկատողութիւնները չեն նսեմացներ կատարուած գործը կամ այս հրատարակութեան կարեւորութիւնը: «Երկիրներ եւ աստուածներ»ու երկու գիրքերը Զարեանի մտածողութեան կարեւոր հանգրուան մը կը նշեն եւ կարիքը ունին աչալուրջ ու քննական հայեացքով զինուած ընթերցողներու: Հիմա, աւելի քան 70 տարի ետք, այդ ընթերցողներուն ժամանակը հասած է: